

УДК: 159.946.3

© Орап М.О., 2016 р.

orcid.org/0000-0001-7598-8453

М.О. Орап

Національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль

ПРОБЛЕМА РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЗМІСТУ МОВЛЕННЕВОГО ДОСВІДУ

Проаналізовано теоретичні засади проблеми репрезентації мовленнєвого досвіду особистості. Визначено, що одиницею аналізу змісту останнього є синтагма. З'ясовано, що синтагматичні відношення лексико-семантичної, граматичної та стилістичної сполучуваності є показниками при аналізі змісту мовленнєвого досвіду. Означено конкретні маркери, котрі виявляють індивідуальні особливості процесу та результату мовленнєвого освоєння світу особистістю.

Ключові слова: мовлення, мовленнєвий досвід, синтагма, синтагматичні відношення, валентність, сполучуваність.

М.О. Орап

ПРОБЛЕМА РЕПРЕЗЕНТАЦИИ СОДЕРЖАНИЯ РЕЧЕВОГО ОПЫТА

Проанализированы теоретические основы проблемы репрезентации речевого опыта личности. Определено, что единицей анализа содержания последнего является синтагма. Установлено, что синтагматические отношения лексико-семантической, грамматической и стилистической сочетаемости являются показателями при анализе содержания речевого опыта. Выделены конкретные маркеры, которые проявляют индивидуальные особенности процесса и результата речевого освоения мира личностью.

Ключевые слова: речь, речевой опыт, синтагма, синтагматические отношения, валентность, сочетаемость.

М.О. Орап

THE PROBLEM OF CONTENT REPRESENTATION THE SPEECH EXPERIENCE

The theoretical foundations of the problem of representing the personality's speech experience are given. Syntagma determined as a unit of analysis of this experience. It was found that the syntagmatic relations of lexical-semantic, grammatical and stylistic compatibility are indicators of analysis of the speech experience content. Specific markers that reveal the individual characteristics of the process and result of speech mastering of the world are allocated.

Keywords: speech, speech experience, syntagma, syntagmatic relations, the valence, compatibility.

Постановка проблеми. Мовленнєвий досвід особистості формується як результат мовленнєвого освоєння світу особистістю та через посередництво мовленнєвої компетенції, мовної картини світу і мовленнєвої культури відображає рівень організації змісту досвіду, що представлений у мовленнєвій формі [2]. Здійснене дослідження дало змогу виявити структурну будову та закономірності організації мовленнєвого досвіду. Не менш істотним завданням є з'ясування характеристик змісту останнього. Як продемонстрували емпіричні дослідження, зміст мовленнєвого досвіду людей не може бути представлений у кількісних вимірах. Відмінності у досвідах людей полягають у змістових характеристиках – якісних, індивідуально зумовлених особливостях здійснення мовленнєвого освоєння світу. З цього випливає необхідність з'ясування параметрів, індикаторів, маркерів визначення особливостей змісту мовленнєвого досвіду.

Теоретичний аналіз наукової психологічної літератури з питань одиниць досвіду та лінгвістичної літератури стосовно аналізу одиниць мови і мовлення призвів до виокремлення синтагми одиницею мовленнєвого досвіду. Термін «синтагма» операціоналізовано у мовознавчих дослідженнях Ф. Соссюра, І.О. Бодуена де Куртене, Л.В. Щерби, В.В. Виноградова, О.О. Реформатського у найбільш загальному вигляді як мінімальну одиницю мовлення, яка зазвичай складається з декількох слів, об'єднаних лінійно: у структурному, інтонаційному та семантичному планах. Основними принциповими моментами, що зумовили виділення саме синтагми одиницею аналізу мовленнєвого досвіду є в першу чергу те, що синтагма розглядається як єдність смислу і фонетичного вираження, а по-друге, те, що синтагма виникає в нашій думці і відображає частину дійсності. Визначення синтагми одиницею мовленнєвого досвіду, призводить нас до думки про те, що показники, індикатори, параметри індивідуального стилю мовленнєвого досвіду можуть бути виокремлені через аналіз синтагм та синтагматичних відношень та їх типових індивідуальних поєднань.

Метою публікації є виклад теоретичних засад вивчення змісту мовленнєвого досвіду через аналіз синтагматичних відношень.

Аналіз останніх досліджень. Сучасні дослідження синтагм представлені значною кількістю студій у різних галузях мовознавчої науки: вона є об'єктом дослідження у компаративній лінгвістиці, комбінаторній лінгвістиці, семасіології і навіть у стилістиці (Н.Д. Арутюнова, А.П. Загнітко, М.П. Кочерган, О.В. Філатова, І.Г. Осетров). Предметом таких досліджень є ті відношення, у які вступають слова у синтагмах та синтагми між собою. Дослідниками доведено, що слово у свідомості існує не ізольовано, а неодмінно тяжіє до інших слів, утворюючи різноманітні поєднання (Ш. Балі, Н.В. Крушевський, Ф. де Соссюр, Л.В. Щерба, В.В. Виноградов,

П.Н. Денисов, Ю.М. Караулов, В.В. Морковкін). Власне, й сутність лексичного значення слова полягає в тому, що йому необхідне поширення, уточнення, функцію якого відіграє інше слово (Ю.Д. Аפרесян, В.Д. Аракін, Н.З. Котелова, В.В. Морковкін, Г.Я. Солганік).

Синтагматичні відношення слова – це його лінійні, контекстні зв'язки, його сполучуваність, які у найбільш широкому розумінні диференціюють на зв'язки валентності та сполучуваності. Одна із основних властивостей слова – валентність або здатність слова приєднувати до себе інші слова. Термін «валентність», використовуваний лінгвістами, був операціоналізований французьким мовознавцем Л. Теньєром на початку ХХ століття, і з того часу отримало принаймні три різні концептуальні прочитання. Не вдаючись до їх докладного аналізу, зазначимо, що у енциклопедії «Українська мова» валентність розглядається як здатність слова визначати кількість і якість залежних від нього словоформ, зумовлену його семантичними і граматичними ознаками. Валентність описує мовний аспект синтагматики, тобто «потенційну можливість сполучуваності лексичних одиниць, котра закріплена у системі мови» [3], а відтак, має не так уже й багато можливостей для індивідуально зумовлених варіацій. Валентність, що притаманна слову на рівні мови та містить в собі потенційну можливість поєднання слів, є фундаментом сполучуваності. Зазначимо, що у проекції мовленнєвого досвіду валентність можна розглядати лише як аспект правильності-неправильності (адекватності-неадекватності) мовної будови мовленнєвого досвіду особистості.

Другий аспект синтагматичних відношень – сполучуваність - акцентує смислові відношення між одиницями, спільно присутніми у мовленнєвому ланцюгу (М.В. Влавацька). Сполучуваність є ширшим порівняно з валентністю поняттям і охоплює як валентні, так і невалентні зв'язки (Л.Д. Чеснокова), тоді як валентність «розглядають як потенційну сполучуваність» [1, 106]. Сполучуваність і валентність взаємодоповнюють одна одну, і як зазначає М.І. Степаненко, «валентність – глибинна якість мови як системи, сполучуваність – конкретна реалізація валентності в мовленнєвій діяльності» [4, 82]. Саме це дає змогу лінгвістам (М.В. Влавацька, М.П. Кочерган, Л.Д. Чеснокова) здійснити чітке розмежування валентності і сполучуваності, означивши валентність як потенційні синтагматичні відношення на рівні мови, а сполучуваність – як реалізацію валентності слова на мовленнєвому рівні. Саме тому сполучуваність і може бути обрана як той аспект синтагматичних відношень, який дає можливість діагностувати особливості актуалізації мовної та мовленнєвої інформації у мовленнєвому досвіді людини. У такому аспекті синтагма відображає відносно закріплену здатність реалій виявляти себе певним чином в певних ситуаціях і залежить від членування позамовної дійсності даною особис-

тістю. Проте, ми не знаходимо досліджень, котрі б розглядали особливості синтагм і синтагматичних відношень у психологічному ракурсі – як засіб репрезентації особливостей будови і змісту мовленнєвого досвіду особистості. Психолінгвістичний аналіз синтагм, на нашу думку, у найбільш загальному вигляді, повинен мати на меті вияв певних закономірностей вживання синтагм та сполучення слів у синтагматичні відношення, які свідчать про певні особливості закріплення результатів мовленнєвого освоєння світу.

Виклад основного матеріалу. На основі вищезазначених теоретичних міркувань ми створили теоретичну програму дослідження репрезентації змісту мовленнєвого досвіду особистості через аналіз синтагматичних відношень сполучуваності слова. Традиційно у лінгвістиці виділяють три основних типи сполучуваності: лексико-семантичну, граматичну (синтаксичну) і стилістичну [1].

Лексико-семантична сполучуваність – це контекстуальна здатність слова вступати в зв'язки з іншими словами, здатність слова синтаксично пов'язуватись із класами слів, котрі об'єднані спільністю смислу. Відтак, лексична сполучуваність визначається семантичними особливостями слова. Ми вживатимемо термін лексико-семантична, оскільки акцентуємо увагу на сполученні слів через спільність та взаємну доповнюваність їх семантичних ознак. Лексична сполучуваність слів залежить від їх індивідуальних значень, і обумовлена множиною об'єктів, котрі позначаються даним словом, таким чином, містить і семантичну сполучуваність.

У психолінгвістичній парадигмі зміст даної сполучуваності постає у дещо іншому ракурсі – утворюючи із словом синтагматичні сполуки, мовець обирає певні слова, котрі уточнюють зміст значення основного слова. Це дає можливість говорити про індивідуальну зумовленість лексичної сполучуваності, що залежить, на нашу думку, від особливостей мовної картини світу. Вживання слова у мовленні завжди визначається особливостями його лексичного значення, у свою чергу, наші уявлення про значення того чи іншого слова формуються, збагачуються, змінюються за допомогою його оточення, контексту, сполучуваності. Саме лексична сполучуваність дає змогу розмежовувати: по-перше, синтагми із денотативним і конотативним значенням, по-друге, синтагми із основним і додатковим значенням.

Відтак, ми передбачаємо, що визначення співвідношення синтагм із денотативним і конотативним значенням дасть змогу з'ясувати загальну емоційно-оцінну забарвленість мовленнєвого досвіду. З огляду на різні трактування конотативного значення у лінгвістиці, ми підкреслюємо, що обираємо ту парадигму розгляду останнього, яка підкреслює у конотативному значенні ті ознаки, котрі приписуються слову з огляду на індивідуа-

льні асоціації, переживання, досвід мовця (А. Пайдзінська, Д.М. Шмельов, І.О. Стернін, В.М. Телія). Оскільки навіть нейтральне слово може стати у контексті експресивним, то і конотативним у контексті може стати будь-яке значення. Таким чином, перший маркер дає змогу визначати саме особистісно зумовлені індивідуальні емоційні, експресивні відтінки значення слова через аналіз його синтагматичної сполучуваності. Це дає можливість нам визначити експресивність, емоційну забарвленість істотним показником мовленнєвого досвіду, що створює своєрідність системи значень та передбачити, що емпірично цей показник може виявлятися саме через аналіз денотативних і конотативних значень.

Другим аспектом лексико-семантичної сполучуваності виступає диференційованість лексико-семантичних полів. У даному питанні ми послуговуємось класифікацією В.В. Виноградова, котрий визначив пряме номінативне і номінативно-похідне значення. Номінативно-похідним визначається таке значення, яке не має прямих відповідників позначуваного у дійсності. У мовознавчій літературі синонімічно до цих термінів вживаються терміни «основне» і «додаткове» значення. Для кожного значення багатозначного слова характерні своє оточення, своя сполучуваність з іншими словами. Усі можливі лексичні сполучення слова складаються у лексико-семантичне поле даного слова. Відтак, визначення кількості семантичних варіантів вживання слова (тобто вживання його у основному і додатковому значенні) дає змогу визначити рівень розвитку, наповненості, диференційованості лексико-семантичних полів у мовленнєвому досвіді особистості. Усі можливі варіанти лексичної сполучуваності визначаються через аналіз слова у тлумачних словниках відповідної мови.

Граматична сполучуваність – здатність даного слова підкоряти словоформи деяких синтаксичних класів і підкоряються словоформам деяких синтаксичних класів. У синтаксичній сполучуваності узагальнено відображаються ті реальні відношення, які існують між предметами і явищами об'єктивної дійсності і які відображені у свідомості мовців.

Закріпленість граматичної форми слова несе у собі й психолінгвістичну інформацію. Таких аспектів нами виділено два. По-перше, приналежність слова до певної частини мови відображає певну частину об'єктивної дійсності – об'єкти, їх ознаки, дії та їх ознаки тощо. Відтак, використання синтагм із головним словом певної граматичної модальності (категорії) дає інформацію про особливості концептуалізації світу у мовленнєвому досвіді. Другий аспект пов'язаний із власне типами синтагматичних відношень між членами синтагми.

За граматичним критерієм – тобто за приналежністю ядра синтагми до певної частини мови, синтагми поділяють на іменникові, прикметникові, дієслівні, займенникові, прислівникові. Таким чином, першим марке-

ром, котрий визначає особливості синтаксичної сполучуваності у синтагмі ми визначаємо переважаючий вид синтагм залежно від головного слова у синтагмі. Як зазначають лінгвісти, іменник, як найбільш істотна частина мови, відповідає за концептуалізацію світу, і разом із дієсловом несе найбільшу кількість інформації про відношення між конкретними явищами. Прикметники, числівники та дієприкметники (із співвідносними з ними займенниками) виконують у синтагмі роль уточнення, надання забарвлення та конкретизації змісту означуваних слів. Тобто – допоміжну роль у розкритті значення іменників і дієслів. Тому при аналізі синтагматичної сполучуваності в аспекті граматики, береться до уваги певне співвідношення іменникових, дієслівних, прикметникових та прислівникових синтагм, що дає змогу визначити цей параметр аналізу змісту мовленнєвого досвіду як «поширеність – непоширеність синтагматичного складу мовленнєвого досвіду». Крім того, кількісне співвідношення іменникових, прикметникових та дієслівних синтагм у мовленнєвому досвіді дає змогу визначити акцентування мовленнєвого досвіду на об'єкті (суб'єкті), ознаці чи дії.

Другий маркер – це граматичні зв'язки усередині синтагми. При аналізі ми використовуємо класифікацію О.О. Реформатського, котрий поділив синтагми на предикативні і непередикативні. Сучасні дослідження визначають предикативні відношення як пізнавальні відношення, котрі є каркасом концептуальних когнітивних структур людини. Непредикативні синтагми виконують доповнюючу функцію та поділяються на атрибутивні, об'єктні та релятивні. Переважаючий вид внутрішніх синтагматичних зв'язків зберігається у різних видах мовленнєвої продукції, що дає підстави для долучення цього параметра до індикаторів визначення особливостей змісту мовленнєвого досвіду особистості.

Стилістична сполучуваність пов'язана зі стилістичними конотаціями мовних одиниць. Ще Л.В. Щерба говорив, що, «крім словесного, існує ще ситуативний (побутовий) контекст, за якого на смисл повідомлюваного впливають характеристики комунікації (час, місце спілкування, учасники комунікативного акту)» [5, 167]. Стилістичні обмеження сполучуваності слів, у порівнянні з граматичними і лексичними, не мають характеру абсолютних, «жорстких» норм. В даному випадку варіативність залежить не тільки від стилістичного маркування слів, але і від конкретних умов їх вживання. З'єднання стилістично контрастних слів виправдано в жартівливому або іронічному контексті. У життєвому, розмовному контексті, з психологічної точки зору, порушення кордонів стилістичної сполучуваності може бути зумовлене: а) помилковим закріпленням значення слова у мовленнєвому досвіді, б) індивідуальним стилістичним прийомом мовця, характерною відмінною рисою його мовленнєвого досвіду. Тому, першим

маркером стилістичної сполучуваності синтагм є відповідність синтагматичних відношень обставинам комунікації, що визначає саме правильність закріплення правил функціонального вживання слів.

Стилістично марковані слова вільно поєднуються з лексемами, що характеризуються ідентичним забарвленням. Нейтральні слова, що мають книжкові та розмовні синоніми, вільно поєднуються тільки з нейтральними (Н + Н): «говорити дурниці», «погана звичка», «марно пручатися»; книжкові - з книжковими (К + К): «проректи істину», «піддавати гонінням», «оспівувати доблесті»; розмовні - з розмовними (Р + Р): «базікати дурниці», «кепські повадки». Сполучення ж слів, які мають різне стилістичне забарвлення, обмежені у вживанні. Так, словосполучення «проректи дурницю» (К + Н), «погані повадки» (Н + Р), «марно пручатися» (К + Р) допустимі тільки з певною стилістичною метою. Тому, другим маркером аналізу стильової сполучуваності є рівень стилістичної однomanітності синтагм – як наявність переважаючого виду синтагматичних сполучень. Визначатись це може лише при аналізі зв'язних текстів, причому – як спеціально оформлених, так і непередбачених. Вважаємо, що визначення індивідуальних особливостей стильової сполучуваності синтагм у мовленнєвому досвіді є істотним параметром аналізу змісту мовленнєвого досвіду.

Висновки. Здійснений теоретичний аналіз дає підстави стверджувати, що у мовленнєвому досвіді особистості існують і можуть бути виокремлені типові параметри концептуалізації інформації у мовленнєвому вигляді, які зберігаються за різних умов актуалізації змісту мовленнєвого досвіду. Отже, відмінності мовленнєвого досвіду полягають не у кількісних характеристиках, а саме у якісних, які описуються через визначені вище параметри синтагм та їх своєрідне поєднання у індивідуальному мовленнєвому досвіді. Ми передбачаємо, що параметри сполучуваності можуть бути використані як характеристики індивідуальності вживання слів у синтагматичних сполученнях, відтак слугувати показниками індивідуального стилю мовленнєвого досвіду. Це, у свою чергу, визначає подальше спрямування дослідження мовленнєвого досвіду – через аналіз синтагматичних особливостей до визначення параметрів (маркерів, індикаторів) індивідуального стилю мовленнєвого досвіду особистості.

Література

1. Кочерган М.П. Слово і контекст: лексична сполучуваність і значення слова / М.П. Кочерган. — К.: Вища школа, 1980. — 183 с.
2. Орап М.О. Психологія мовленнєвого досвіду особистості: монографія / М.О. Орап. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2014. — 480 с.

3. Станіславська Л.В. Валентність як семантико-синтаксична категорія дієслова-предиката / Л.В. Станіславська // Дослідження з лексикології і граматики української мови. Режим доступу: <http://ukrmova.com.ua/zmist-zhurnalu/vipusk-11/valentnist-yak-semantic-sintaksichna-kategoriya-diyeslova-predikata/>

4. Степаненко М.І. Взаємодія формально-граматичної і семантичної валентності у формуванні реченнєвої структури // Збірник наукових праць викладачів Кам'янець-Подільського держ. пед. ун-ту. — Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. — Вип. 3. — С. 81-84.

5. Щерба Л.В. Фонетика французского языка / Л.В. Щерба. — М.: Высшая школа, 1963. — 308 с.